

Arbeidsverhoudingen en arbeidersradicalisme. Het Vlissingse geval

Recensieartikel door

MARCEL VAN DER LINDEN

B. Altena, *'Een broeiest der anarchie'. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1989, twee banden; Haarlem: Thesis, 1989, 553 + 115 blz., f49,50, ISBN 90 5170 008 3).

Het hier te bespreken proefschrift combineert drie eigenschappen die in de geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging nog steeds te weinig voorkomen: een theoretisch doordachte en probleemgerichte aanpak, een brede kennis van de relevante internationale literatuur en serieuze aandacht voor het gehele arbeidersbestaan in de behandelde periode.

De studie lijdt echter aan een belangrijk euvel: de centrale stelling die erin wordt verdedigd volgt niet logisch uit het gepresenteerde materiaal.

Het uitgangspunt van Altena's onderzoek is de constatering dat Vlissingen in de decennia rond de eeuwwisseling een krachtige anarchistische en syndicalistische arbeidersbeweging kende, die onder meer tot uitdrukking kwam in een rijk vrij-socialistisch cultuurleven en in de aanwezigheid van radicale organisaties. Via een reconstructie van de ontwikkeling en achtergronden van deze uiterst linkse voorkeur hoopt Altena de vraag te beantwoorden 'waardoor een arbeidersbeweging radicaal of zelfs anarchistisch wordt' (7). In het bijzonder wil hij onderzoeken of de arbeidsverhoudingen in dezen een belangrijke determinant vormen.

Het boek bestaat uit drie gedeelten. De inleiding en het eerste hoofdstuk bevatten een schets van de theoretische uitgangspunten en een beschrijving van de Vlissingse samenleving in de periode 1875-1929. De hoofdstukken 2 tot en met 11 belichamen het *pièce de résistance*, de geschiedenis van de Vlissingse arbeidersbeweging in al haar aspecten (die af en toe vergeleken wordt met de Middelburgse teneinde contrasten zichtbaar te maken). Een analytische slotbeschouwing en een uitleiding ronden het geheel af.

Deze opbouw stelt de auteur in staat zijn indrukwekkende hoeveelheid historische materiaal narratief te presenteren, en toch, in de eerste en laatste gedeelten, theoretische elementen expliciet aan de orde te stellen. Het nadeel van deze opzet is evenwel dat de strikt chronologische structuur van het verhalende gedeelte (ruim tachtig percent van het geheel) inzicht in langere-termijn trends bemoeilijkt. Nergens wordt bijvoorbeeld, al was het maar in tabelvorm, een overzicht gegeven van de numerieke ontwikkeling der vakorganisaties. Wie dergelijke gegevens op een rij wil zetten is genoodzaakt ze zelfbijeen te sprokkelen.

De in 1875 opgerichte werf 'De Schelde' speelde binnen de Vlissingse samenleving een grote rol. In 1899 bij voorbeeld oefende ruim een derde van alle loonafhankelijken in de stad het beroep van metaalbewerker uit; het grootste deel van hen was waarschijnlijk in dienst van de werf. Houdt men voorts rekening met de afhankelijkheid van toeleveringsbedrijven en middenstanders, dan lijkt het niet onterecht wanneer Altena 'trekjes van een "monocultuur" signaleert' (47, 59). De dominantie van 'De Schelde' was echter niet absoluut. Andere belangrijke loonafhankelijke groepen waren de bouwvakkers en de losse arbeiders, die vooral in de haven werkten.

Altena laat zien hoe de opkomst van 'De Schelde' en van moderne kapitalistische verhoudingen in het algemeen, gecombineerd met kiesrechtuitbreidingen en andere veranderingen, de ondermijning betekenden van de in stabiele kleinschalige verhoudingen ingebedde traditionele

standencultuur. Pogingen van de plaatselijke bourgeoisie om haar controle over de lagere standen te blijven uitoefenen via een 'beschavingsoffensief' hadden weinig resultaat, mede omdat de burgerij zelf relatief gering in aantal was, er weinig financiële steun in deze richting gegeven werd en omdat het niet lukte de belangstelling van de werklieden op te wekken.

De standenideologie brokkelde dus langzaam af— hoewel zij niet onmiddellijk en geruisloos plaats maakte voor een klassenideologie — en gaf tegelijkertijd ruimte aan eerste vormen van werkliedenverzet. Het behoren tot een stand impliceerde 'maatschappelijke achting en hield het onderscheid met de lager geplaatste overeind'. Voorde werklieden betekende deze code in de eerste plaats dat zij als patriarchale kostwinners op een 'fatsoenlijke' wijze hun gezin moesten kunnen onderhouden. Bleek dat onmogelijk dan was de primaire reactie er een van eerbiedige verzoeken om steun aan de hogere standen. Maar liepen die op niets of te weinig uit, dan kon verzet het gevolg zijn. Het besef 'datje als fatsoenlijk mensje stand moest kunnen ophouden' was zo 'een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van een socialistische beweging!' (62-63, 93) — een stelling die eerder reeds onder de noemer van de 'defensieve standsreflex' door Van Tijn naar voren is gebracht¹.

In aansluiting bij zijn schets van de desintegratie van de standenstructuur stelt Altena een eigen interpretatie van de verzuiling voor. Hij volgt daarbij ten dele Stuurman, die de sociale kwestie als motor van de verzuiling beschouwt², maar minder dan deze ziet hij de verzuiling primair als een reactie op de opkomende socialistische beweging. De verzuiling hield zijns inziens direct verband met de geleidelijke afbraak van de oude standenstructuur. Zuilen overschreden de standsgrenzen (èn de grenzen van de lokale gemeenschappen) en fungeerden zo als pogingen de heerschappij van de burgerlijke elites te handhaven tijdens de overgang naar een klassenmaatschappij. Het betrof eerst en vooral een politieke reactie op de algemene verandering van de sociale structuur: 'De opkomst van het socialisme was zeker een zeer belangrijke factor in de verzuiling, maar haar tempo werd met name bepaald door de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht'. 'Die eerst dwong immers op straffe van verlies van politieke macht de bestaande politieke stromingen meer rekening te houden met de belangen van hen die het kiesrecht kregen' (98, 129).

De georganiseerde arbeidersbeweging ontstond omstreeks 1880 met de vorming van onder andere een Sociaal-Democratische Vereeniging, een afdeling van Patrimonium en een neutrale vereniging 'De Schelde'. Deze eerste aanzetten werden vanaf de tweede helft van de jaren tachtig gevolgd door de oprichting van vakorganisaties. De Sociaal-Democratische Bond beet de spits af met de IJzer- en Metaalbewerdersbond in 1887. In 1892 volgde de R. K. Volksbond met het metaalbewerdersgilde St. Eloy. Een jaar later ontstond in Patrimonium-kring een protestantse metaalbewerdersbond. Een in 1893 opgerichte 'gecombineerde vakvereniging' van socialisten en niet-socialisten kon zich slechts korte tijd handhaven. In 1895-1897 kwamen bonden voor timmerlieden, schildersgezellen en metselaars tot stand, enz.

Breed schetst Altena de lotgevallen der nog uiterst fragiele vakorganisaties, die zich vaak slechts met grote krachtsinspanningen staande wisten te houden of na korte tijd weer ten onder gingen. Geleidelijk ontstonden er drie koepelorganisaties in de Vlissingse arbeidersbeweging: het syndicalistische Plaatselijk Arbeids-Secretariaat (PAS), de sociaal-democratische Vlissingse Bestuurdersbond (VBB) en de Christelijke Besturenbond (CBB, daarvoor ChrPAS), die

1 Th. van Tijn, 'Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, XLV(mei 1974)44-45.

2 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen, 1983).

protestantse en katholieke vakorganisaties bundelde. De onderlinge krachtsverhoudingen tussen deze koepels wisselden nogal maar toch blijkt uit Altena's reconstructie dat de syndicalistische koepel bijna steeds zwakker was dan CBB en VBB. Zelfs tijdens de hoogtijdagen van arbeidersradicalisme aan het eind van de eerste wereldoorlog was het PAS ongeveer even groot als de VBB en kleiner dan de CBB (380-381).

Alle koepels — die overigens lange tijd regelmatig samenwerkten en pas tijdens de eerste wereldoorlog een zekere verzuiling te zien gaven — waren bij 'De Schelde' vertegenwoordigd, zoals de hierbij afgedrukte tabel aantoont (gebaseerd op Altena, 266-267, 370, 374, 394).

Ledentallen van vakbonden bij 'De Schelde', 1906-1919

	1906- 1907	april 1916	april 1917	februari 1919
syndicalisten	-	64	204	187
sociaal-democraten	c. 10	32	c. 120	149
prot.-christelijken	20	99	c. 140	c. 260
rooms-katholieken	22	26	?	67

De koepels trokken verschillende beroepsgroepen aan. Binnen de VBB bestond het grootste deel van de leden uit personeel bij spoor en tram. Op 1 januari 1919 waren dit 180 van de 505 leden (dus ruim een derde); gevolgd door metaalbewerkers (123, dat wil zeggen een kwart). Zeer gering was het aandeel van de bouwvakkers (20 schildersgezellen) en van de transportarbeiders (nihil). Bij het PAS lagen de verhoudingen duidelijk anders. In juli 1918 waren maar liefst 205 van de 250 personeelsleden bij de Stoomvaart-maatschappij 'Zeeland' syndicalistisch georganiseerd (bijna de helft van het PAS). De syndicalistische bouwvakkers-organisatie 'Door Samenwerking Verbetering' telde tezelfdertijd ongeveer 100 leden (377-378). Daarnaast was er, zoals de tabel aangeeft, een flink contingent metaalarbeiders.

Opmerkelijk is, dat het georganiseerde syndicalisme bij 'De Schelde' pas gedurende de laatste oorlogsjaren voet aan de grond kreeg. Daarvoor was deze radicale stroming in de grootmetaal-sector zwak vertegenwoordigd. Dit gegeven zal Altena de nodige hoofdbreken hebben gekost. Om zijn beginthese van de hardnekkige syndicalistische traditie in het Vlissingse te kunnen staven moet hij immers aannemelijk maken dat onder de Vlissingse arbeiders in het algemeen en bij die van 'De Schelde' in het bijzonder het 'aantal sympathisanten met het syndicalisme groter [was], dan het aantal werkelijk georganiseerden' (323). Zijn verdediging van deze interpretatie omvat vooral twee elementen.

In de eerste plaats probeert hij aannemelijk te maken dat de arbeidsverhoudingen in de scheepsbouw — gekenmerkt door 'subcontracting', dat scholing en zelfstandigheid vereiste — verklaren waarom de 'Schelde'-arbeiders 'moeilijk te organiseren waren' (490). Het arbeidsproces bevorderde 'individueel stoïcijns gedrag': de werklieden van 'De Schelde' lieten zich 'niet zomaar rechten ontnemen, doch ze zagen óók de noodzakelijkheid niet in lid te worden van een vakvereniging' (266). Tegelijkertijd impliceerde deze eigenzinnige houding een natuurlijke verwantschap met het anarchisme en syndicalisme. Vandaar dat de syndicalisten, wanneer het erop aankwam, 'veel gemakkelijker toegang tot de werklieden hadden' dan bijvoorbeeld de sociaal-democraten.

In de tweede plaats ziet Altena een indicatie van de brede maar stille aanhang van het syndicalisme in het cultuurleven. Met tal van voorbeelden laat hij zien dat tot in de jaren twintig radicaal-socialistische cultuuruitingen (toneel, zang, muziek) in betrekkelijk brede arbeiderskring positief onthaald werden.

De sociaal-democraten konden aan het vrij-socialistische cultuurleven niet tippen. Zij hielden andere belangen in het oog. Die van de organisatie, ontwikkeling van de leden, het aanleren van vaardigheden, van kennis van staat en economie stond bij hen hoog in het vaandel (351).

Op het eerste argument kom ik zo dadelijk terug. Het tweede lijkt mij echter op voorhand niet werkelijk overtuigend. Men kan immers uit het citaat opmaken dat het, althans in Vlissingen, lange tijd een bewuste sociaal-democratische strategie was om aan de ontwikkeling van organisatorische en cognitieve vaardigheden voorrang te verlenen en dat, in elk geval ten dele, het niet-handelen van SDAP en NVV op het engere culturele terrein ruimte gaf aan het vrij-socialistische cultuurleven. Er vond op dit gebied geen werkelijke krachtmeting tussen beide stromingen plaats en men kan er dus ook niets over de onderlinge krachtsverhoudingen uit afleiden.

Vanaf 1921 vond een 'snelle terugval' van het Vlissingse syndicalisme plaats, dat binnen enkele jaren 'een beweging zonder levenskracht' werd (387, 408). De manier waarop Altena deze neergang verklaart lijkt overtuigend. Hij wijst zowel op de omslag in de economische conjunctuur in 1920-1921 als op twee belangrijke structurele oorzaken. In de eerste plaats de geleidelijke opkomst van de verzorgingsstaat, die het parlementarisme bevorderde en via de werkloosheidsverzekering tot een zekere inkapseling van de vakbeweging leidde. En in de tweede plaats de 'nationalisatie' der politieke en economische verhoudingen die het strijdtoneel van het lokale naar het landelijke terrein verplaatste. De syndicalisten pasten zich aan deze ontwikkeling niet aan, waardoor ze 'landelijk min of meer buiten spel stonden' en zo 'plaatselijk onaantrekkelijk' werden (420).

Na dit alles kan de kernvraag van de studie nader worden bezien: vormden de arbeidsverhoudingen een belangrijke determinant van het arbeidersradicalisme? Altena denkt van niet. Hij meent dat zijn materiaal heeft aangetoond dat het syndicalisme niet primair 'uit ervaringen op de bedrijfsvloer' is gegroeid (502), maar uit het geheel, de 'totaliteit', van de maatschappelijke verhoudingen waarin de radicaliserende arbeiders zich bevonden. Op een zeer abstract niveau valt hier uiteraard niets tegen in te brengen; men moet de dingen immers altijd in hun samenhang zien. Maar dat is niet wat Altena bedoelt. Hij zet zich aftegen de—inderdaad niet overtuigende—theorieën die het syndicalisme uit de ontworteldheid of dekwalficatie van de arbeid verklaren en zoekt vooral naar verklaringsgronden buiten de ondernemingen. In het bijzonder wijst hij op 'het [onsociale] gedrag van de hogere standen', de nog onvoltooide overgang van pre-industriële naar industriële samenleving en het sociale isolement van de arbeiders³.

Deze interpretatie van wat Altena 'het model-Vlissingen' noemt is wellicht een basis voor het begrip van vroege arbeidersbewegingen in het algemeen, maar lijkt me niet bevredigend waar het de Vlissingse ontwikkeling betreft. Altena maakt bij de interpretatie van zijn op zichzelf

3 Deze verklaring is niet helemaal nieuw. De politicoloog Lipset heeft bijvoorbeeld de hypothese geformuleerd dat '[n]ations characterized by an elaborate, highly institutionalized status structure, combined with the economic class tensions usually found in industrial societies, were more likely to exhibit class-conscious politics than those in which status lines were imprecise and not formally recognized'. S. M. Lipset, 'Radicalism or Reformism: The Sources of Working-Class Politics', *American Political Science Review*, LXXVII (1983) 2.

prachtige narratieve reconstructie een essentiële argumentatieve fout. Ten onrechte leidt hij namelijk uit zijn materiaal af dat er in Vlissingen *grosso modo* sprake was van een brede anarchistische basis. Herhaaldelijk spreekt hij over de radicaliteit van de Vlissingse arbeiders zonder dit empirisch te kunnen funderen. Ook laat hij zich tot de uitspraak verleiden dat de 'Schelde'-werklieden, 'als ze lid werden van een bond', 'voorkeur' hadden 'voor de richting die zelf doen en individuele autonomie hooghield: de vrij-socialistische' (496). Leest men zijn verhaal zakelijk, dan blijkt het syndicalisme echter altijd een minderheidsstroming binnen de arbeidersbeweging te zijn geweest, behalve bij de transportarbeiders en wellicht de bouwvakkers. Steeds waren de andere stromingen (protestants-christelijken, katholieken en sociaal-democraten) samen vele malen sterker dan de syndicalisten, niet alleen bij 'De Schelde' maar ook op het lokale vlak in het algemeen.

Gekunsteld wordt Altena's betoog daar, waar hij aannemelijk wil maken dat een groot deel van de 'Schelde'-werklieden zeer ontvankelijk was voor syndicalistische ideeën maar dat op de werf vrijwel nooit in georganiseerde vorm liet blijken. Het syndicalisme is immers een specifieke vorm van arbeidersstrijd. Of arbeiders syndicalistisch zijn of niet kan empirisch worden beoordeeld aan de hand van twee criteria: actieve betrokkenheid bij (in het bijzonder: lidmaatschap van) syndicalistische groeperingen en militantie, onder meer tot uitdrukking komend in 'van onderen' georganiseerde stakingen. Aan beide criteria voldeed 'De Schelde' niet.

Altena wijst er herhaaldelijk op dat syndicalistische organisaties bij 'De Schelde' lange tijd nauwelijks een voet aan de grond kregen. Na diverse pogingen lukte het eigenlijk pas tijdens de laatste jaren van de eerste wereldoorlog enige aanhang te krijgen. Maar in diezelfde tijd groeiden ook de andere organisaties (met name de met het NVV gelieerde ANMB en de protestantse CMB) voorspoedig.

De militantie van het personeel was betrekkelijk gering. Stakingen kwamen bij het bedrijf lange tijd vrijwel niet voor. Het eerste arbeidsconflict van enige betekenis vond pas plaats in 1926, ruim een halve eeuw nadat 'De Schelde' was opgericht, in de periode die Altena als de jaren van de 'ondergang' van het syndicalisme beschouwt (427). En bij de grote werfstaking van 1929 — wellicht de belangrijkste mijlpaal in de Vlissingse arbeidersbeweging — speelden syndicalistische invloeden ook volgens Altena nauwelijks meer een rol.

De geringe aandacht die Altena heeft voor de praktische betekenis van het syndicalisme in de arbeidersstrijd is des te opmerkelijker omdat hij er zelf op wijst dat klassebewustzijn 'evenveel met denken als met doen te maken' heeft (18).

Eerst overschat Altena dus de mate van radicaliteit van de Vlissingse arbeiders, vervolgens kan hij deze mate van radicaliteit niet uit de arbeidsverhoudingen verklaren en tot slot beweert hij dan dat het factoren buiten de arbeidsverhoudingen moeten zijn geweest die deze veronderstelde radicaliteit hebben veroorzaakt.

Men zou zich eventueel ook een andere interpretatie kunnen voorstellen. Uit Altena's studie blijkt dat het Vlissingse syndicalisme vooral aanhangers telde onder de bouwvakkers en transportarbeiders. Bij hen bestond een relatief grote bereidheid tot het aangaan van conflicten, zoals onder meer bleek uit de stakingen van de metselaars in 1899, de matrozen en stokers in 1900, de timmerlieden in 1907, en verschillende groepen bouwvakkers in 1920 (209-213, 216-219, 267-270, 400-404). Bovendien was onder deze groepen de organisatorische invloed van het syndicalisme omvangrijk. Al vóór de oorlog vormde de zeeliedenbond de 'enige syndicalistische organisatie van formaat' (323). Pas tegen het einde van de eerste wereldoorlog wist het syndicalisme kortstondig een voet aan de grond te krijgen bij 'De Schelde'.

Dit patroon van arbeidersradicalisme is niet bijzonder, nationaal noch internationaal. In tal van

landen, variërend van Argentinië tot Zweden en van Duitsland tot Portugal blijken bouwvakkers en transportarbeiders — samen met dagloners in de agrarische sector—een vooraanstaande rol te hebben gespeeld in syndicalistische bewegingen⁴. Het gemak waarmee dergelijke groepen zich aansloten bij het syndicalisme kan betrekkelijk eenvoudig uit de aard van de arbeidsverhoudingen worden verklaard. De betreffende groepen verrichtten immers alle projectgebonden arbeid (het bouwen van een huis, het lossen of laden van een schip, het binnenhalen van een oogst) en waren daarom gedwongen hun eisen op korte termijn af te dwingen. Zodra hun project voltooid was beschikten zij immers niet meer over een krachtige onderhandelingsbasis. Dat in deze kringen de gepredisponereerdheid voor het syndicalisme met zijn voorkeur voor 'directe actie' en zijn afkeer van bureaucratie en centralisatie relatief veel groter was dan in menig andere beroepsgroep verbaast dus niet.

Ook een internationaal verschijnsel was, dat aan het eind van de eerste wereldoorlog tot dan toe minder radicale groepen eveneens een prominente rol begonnen te spelen in de syndicalistische geledingen. Vooral de voorheen tamelijk conservatieve metaalbewerkers werden, in de woorden van Hobsbawm, 'in most countries of the world the characteristic leaders of militant labour organisations'⁵. Vaak, maar niet altijd, hield deze radicalisering direct verband met veranderingen in de arbeidsverhoudingen (bureaucratisering van het bedrijf, de kwalificatie etc).

Hiermee wil ik geenszins zeggen dat ontwikkelingen buiten de arbeidsverhoudingen (staatsop-treden, bredere klassentegenstellingen etc.) onbelangrijk zijn geweest als oorzaken van radicalisme. En ook wil ik er niet mee zeggen dat alle bouwvakkers of havenarbeiders vanwege hun arbeidsverhoudingen noodzakelijk syndicalistisch moesten worden. Maar wèl zou ik de hypothese willen verdedigen dat ceteris paribus — in dit geval: onder identieke verhoudingen buiten het onmiddellijke arbeidsproces—sommige segmenten van de arbeidersklasse duidelijk vaker syndicalistisch werden dan andere. Vooralsnog lijkt me door Altena niet weerlegd dat arbeidsverhoudingen wel degelijk een grote, soms zelfs overheersende, rol kunnen spelen bij strategische keuzen van arbeidersgroepen. Altena erkent dit in feite min of meer ook zelf wanneer hij de moeilijke organiseerbaarheid van de 'Schelde'-arbeiders juist afleidt uit de arbeidsverhoudingen.

Al met al is het debat over de structurele verklaring van syndicalistische bewegingen zeker nog niet afgerond.

4 Zie de opstellen in: M. van der Linden en W. Thorpe, ed., *Revolutionary Syndicalism. An International Perspective* (Aldershot, 1990).

5 E. J. Hobsbawm, *Labouring Men* (Londen, 1964) 360.

Replik

BERT ALTENA

1 Gezien de ruimte ga ik slechts in op de hoofdpunten van bovenstaande kritiek. Vooraf enige noodzakelijke correcties. Mijn uitgangspunt is een probleemstelling: 'wat waren de ervaringen op het werk en welke rol speelden ervaringen in de maatschappij buiten het werk bij het ontstaan van klassebewustzijn' (22)? Voordat ik iets van de plaatselijke arbeidersbeweging afwist, had ik Vlissingen al voor een case-study gekozen. Vervolgens wil ik geen antwoord geven, maar bijdragen aan een beter inzicht, hetgeen minder pretentius is. Meer in het bijzonder probeer ik te verklaren waardoor de socialistische arbeidersbeweging (dus niet Van der Lindens 'brede anarchistische basis') in Vlissingen lange tijd een vrij-socialistisch (wat meer is dan syndicalistisch, maar daarover later) karakter had, terwijl in Middelburg de socialisten duidelijk gematigder waren. Tenslotte: Van der Linden concentreert zich op de periode 1903-1918 en behandelt dan met name de syndicalistische vakbeweging. Mijn boek is enerzijds veel breder, anderzijds behandelt het een veel langere periode.

2 Eerst de begrippen en dan de zaken. Van der Lindens definitie van syndicalisme is uitzonderlijk en onjuist, omdat zij de syndicalistische beweging reduceert tot een vorm van strijd die, blijkens de eenvoudige verklaringen aan het eind van de recensie, voornamelijk bestaat in loonstrijd onder bepaalde omstandigheden. Syndicalisten zijn echter in eerste instantie vrije socialisten. Dat bepaalt hun ideeën over de strategie van maatschappelijke verandering, een strategie die gericht is niet op politieke maar op maatschappelijke machtsverhoudingen, in eerste instantie de economische. Hun vrij-socialistische inspiratie blijkt uit de manier waarop ze die machtsstrijd wilden voeren: zij wilden hun medearbeiders bewust maken, hen opvoeden tot zelfstandig handelende mensen. Dergelijke mensen waren nodig om de toekomstige samenleving, waarin vakbewegingen de productie zouden behartigen, tot een succes te maken. Eerst na 1904 kreeg staking in die strategie een plaats: door het stakend zelf doen werd het zelfbewustzijn van ieder individu verhoogd. Dat is dus wat anders en heel wat meer dan een beweging die haar heil slechts zoekt in loonstrijd.

3 Van der Lindens opvatting van radicalisme is de mijne niet. De opvoeding tot zelfstandigheid naar syndicalistisch begrip hield een radicaal afscheid van de traditie in. In die zin waren de syndicalisten radicaal. Als 'het volk' eenmaal voldoende zelfstandigheid bezat, zou de algemene werkstaking de nieuwe maatschappij doen doorbreken. Ook daarin waren de syndicalisten radicaal en even maximalistisch als simplistisch. Juist die nadruk op de grote dag van maatschappelijke afrekening temperde hun activisme en beperkte hun daden doorgaans tot radicaal nee zeggen tegen het bestaande en overtuigen van de medearbeiders. Bc benadruk dat voor dit radicalisme onafhankelijkheid en zelfbewustzijn een belangrijke voorwaarde zijn en ik laat zien hoe allerlei factoren zowel in de Vlissingse gemeenschap als in bouwvak en op werf deze beide elementen bevorderden. 'Radicaal' omvat in mijn boek enerzijds dus veel meer dan Van der Lindens begrip, terwijl het anderzijds diens invulling niet hoeft in te sluiten. Van der Lindens radicalisme dreigt syndicalisten alleen maar als zodanig te erkennen, wanneer ze zich ontpoppen als de door de sociaal-democraten zo gemaakte 'staak-maar-raak' warhoofden.

4 Een recensent van een ander boek noemde de syndicalisten onlangs 'an, at best, elusive

group'. Dat is precies, wat ik laat zien. Voortdurend op zoek naar de beste strategie, was vakbondsorganisatie voor deze vrije socialisten een middel naast andere. Wanneer, zoals tussen 1903 en 1913, de omstandigheden op vakbondsgebied zeer tegenliepen, schakelden ze over op andere middelen: toneel, propaganda voor de vrijdenkerij. Van der Linden noemt de waarde die ik hecht aan het succes van het syndicalistisch cultuurleven, niet overtuigend, want de sociaal-democraten zwegen hier. Hij laat onvermeld dat de Vlissingse sociaal-democraten (en NVV-ers) zich vanwege hun opmerkelijk laat verschijnen en hun zwakte vóór de eerste wereldoorlog niet op dit terrein manifesteerden. Hij gaat voorbij aan mijn mededeling dat de strekking van de gespeelde toneelstukken overduidelijk was en dat de respons voor het (vrij-)socialistisch arbeiderstoneel in Vlissingen veel groter was dan in Middelburg. Ook laat hij onvermeld dat de Vlissingse vrijdenkersvereniging al gauw in grootte de vierde afdeling van de vereniging 'De Dageraad' was. Dat is te opmerkelijker gezien de opvatting van J. P. Kruijt, dat men de geestelijke situatie in een stad in relatie moet zien tot die op het omliggende platteland.

Van der Linden wil het Vlissingse geval in een getal. Zijn definitie van syndicalisme is daarop toegesneden: omvang vakverenigingen-hoeveelheden stakingsdagen. Hechttten de syndicalisten maar hetzelfde belang aan (vakbonds-)organisatie, dan kon je gaan passen en meten op zoek naar een 'structurele verklaring'. Overigens overdrijft Van der Linden zijn moeilijkheden nogal ten aanzien van lange-termijn trends: waar mogelijk heb ik de omvang van vakverenigingen en andere organisaties in tabellen en grafieken weergegeven.

5 De werf. Mijn essentiële argumentatieve fout wordt veroorzaakt door Van der Lindens vernauwde blik. Ik ben absoluut niet blind voor de geringe organisatiegezinheid van de werf arbeiders: 'de arbeiders van 'de Schelde' werden lange tijd gekenmerkt door geringe interesse in vakbonden, door vaardigheid om spontaan een actie te organiseren en door een voorkeur, als ze lid werden van een bond, voor de richting die zelf doen en individuele autonomie hoog hield: de vrij-socialistische' (496). Van der Linden neemt een slechte selectie uit de gegevens die ik presenteer; hij laat buiten beschouwing: de omvang van de metaalbewerkerbond in 1887, hun aanhang in 1896-1898, het gedrag van de werf arbeiders bij de metselaarsstaking van 1899, de steun voor syndicalistische parolen bij een aantal crisissituaties op de werf in de periode 1900-1910 (met name de beroering in 1903 en 1908), de geringe interesse van werf arbeiders voor politiek en hun steun na 1918 voor de 'Socialistische Partij'. (Aan de grote en langdurige aanhang daarvan maakt Van der Linden al helemaal geen woorden vuil.) Ook houdt Van der Linden geen rekening met het beleid van de werfdirectie, die de syndicalistische beweging op de werf een aantal malen onthoofdde (diverse gewezen Vlissingers namen leidende posities in in de landelijke syndicalistische beweging), met de aard van de arbeidsmarkt voor werf arbeiders in deze uithoek van het land en met de conjunctuur. Tenslotte ben ik ervan overtuigd dat iedere studie die zich met zo'n lange periode bezighoudt en niet, zoals vele, zich beperkt tot syndicalisten in actie, periodes van hausse en baisse zal constateren.

6 Bedrijfsfactoren - stadsfactoren. Van der Linden geeft mijn conclusie niet juist weer. Ze luidt als volgt (500-501): 'Allerlei factoren op de werfen in de bouw bevorderden de zelfstandigheid en het zelfbewustzijn van de arbeiders, maar of beide buiten de produktiesfeer tot leven konden komen hing af van de stedelijke factoren. Werden de arbeiders buiten het werk op zichzelf gelaten, kregen zij de mogelijkheid een wereld en een cultuur van zichzelf te scheppen? Dat zijn belangrijke elementen in de keuze van de ideologie die onvrede over werkgever en werk maatschappelijk kanaliseert'. Me dunkt, ik sta niet zover van Van der Lindens redeneerwijze af,

maar tegelijkertijd blijkt uit deze conclusie dat ik gereserveerd sta tegenover een al te simpele historische 'wettenschap' waartoe Van der Lindens redeneertrant mijns inziens leidt. Zijn probleem is: 'wat vind ik veel bouwvakkers onder de syndicalisten, ligt dat aan hun werkomsomstandigheden?' en — waarachtig — de verklaring blijkt zelfs eenvoudig te zijn. Mijn probleem ligt andersom: als die werkomsomstandigheden zo bepalend zijn, hoeveel syndicalisten vind ik dan onder de bouwvakkers? In januari 1914 (voordat overheidssubsidies aan werkloosheidskassen het beeld konden verstoren) waren 12.135 bouwvakkers georganiseerd in het NVV, 1.453 bouwvakkers in het CNV, 4.208 in katholieke bonden en 4.707 in het NAS. Voorbijgaand aan het feit dat de centrales verschillend dachten over wie tot bouwvakkers gerekend moest worden, is het probleem met Van der Lindens eenvoudige verklaring duidelijk: hoe komt het dat zoveel georganiseerde bouwvakkers (niet te spreken van de ongeorganiseerde) afweken van het patroon dat de arbeidsomstandigheden hun oplegden? Van de in de syndicalistische federatie georganiseerden woonde 54,5% in Amsterdam. Dat is mijn tweede probleem met Van der Lindens verklaringwijze. In mijn boek haal ik andere storende voorbeelden aan. Ik ben het met Van der Linden eens, dat doorgaans meer bouwvakkers dan bijvoorbeeld ambtenaren te vinden zijn onder de syndicalisten, maar pleiten bovenstaande gegevens er niet voor om buiten de werkvloer naar factoren te zoeken die het specifieke gedrag van groepen arbeiders verklaren? Trouwens, moet de door Van der Linden gesignaleerde opmerkelijke groei van de vakbonds-aanhang aan het eind van de eerste wereldoorlog voornamelijk uit omstandigheden op de werkvloer verklaard worden? En is mijn nadruk op factoren in de Vlissingse gemeenschap niet plausibel, wanneer ik aantoon dat ook bij de Vlissingse leden van het christelijke Patrimonium een groter zelfstandigheid bestond dan bij hun Middelburgse collega's? Ik vermoed dat marktverhoudingen verklaren dat de bouwvakkers zich beter organiseerden en vaker ageerden dan de werf arbeiders. De eersten werden immers met een onsamenhangend front van werkgevers geconfronteerd. Met dit vermoeden kan de structurele verklaring mogelijk haar voordeel doen.

7 De doe mijn boek tekort met deze repliek, maar hoop te hebben aangetoond dat Van der Linden door zijn fixatie op het syndicalisme mijn boek al helemaal geen recht doet, dat zijn onjuist begrip van syndicalisme hem parten speelt in zijn beoordeling, dat zijn kritiek op mijn behandeling van mijn centrale probleemstelling misplaatst is, dat zijn eigen alternatief nogal simpel is.

RECENSIES

G. Pikkemaat, *Geschiedenis van Noviomagus = Nijmegen* (Nijmegen: Dekker van de Vegt 's-Gravenhage: SDU, 1988, 457 blz., f79,90, ISBN 90 12 05839 2).

Moedig, maar ook pretentius mag de poging genoemd worden die Pikkemaat gedaan heeft om geheel individueel de geschiedenis van Nijmegen vanaf de Romeinse tijd tot aan het heden te boekstaven. Laat vooraf gesteld zijn dat het ondanks of misschien wel juist gezien de grote hoeveelheid beschikbare deelstudies bepaald geen sinecure is een goed gestructureerde, coherente en alomvattende stadsgeschiedenis te schrijven. Zonder twijfel is de auteur erin geslaagd de meest uitgebreide geschiedenis van Nijmegen ooit verschenen op zijn naam te krijgen. Helaas stelt de presentatie van het ruim 450 bladzijden tellende boek eigenlijk op alle fronten teleur.

Wie een werk van een dergelijke omvang wil publiceren, zal toch een bepaald lezerspubliek op het oog hebben. Dat mag zeker worden verwacht van iemand als Pikkemaat, die niet alleen gepromoveerd historicus is, maar ook over een jarenlange journalistieke ervaring beschikt. Daarvan is opmerkelijkerwijze niets te merken. Het boek lijkt veeleer de vervulling van een persoonlijke levenstaak. Voor wetenschappelijke doeleinden kan het niet bedoeld zijn. Daartoe biedt het geen nieuwe informatie, zelfs geen nieuwe interpretatie, ontbeert het een deugdelijk gestructureerde opzet, behelst het een betoog dat gestoeld is op een nergens verantwoorde selectie van gegevens en voldoet het niet aan de eisen van wetenschappelijke verantwoording (noten ontbreken). Het begint inderdaad bij de Romeinen en loopt via allerlei kennelijk associatief bepaalde tussenschakels naar de politieke gevolgen van de ontkerkelijking in recente tijd. Een alomvattende, laat staan evenwichtige stadsgeschiedenis is het niet. De Nijmeegse historie wordt au fond beschreven in termen van oorlogen en interne dan wel externe politieke machtsstrijd. De partijpolitieke verwickelingen in het tijdvak 1780-1815, waarin Pikkemaat dankzij zijn eigen (dissertatie-)onderzoek het beste thuis is, vergen bijna een kwart van het gehele boekwerk, evenveel als de geschiedenis tot 1543. Economische ontwikkelingen komen er bekaaid vanaf; sociale en culturele aspecten worden ernstig verwaarloosd. Enigerlei kritische bespreking van de beschikbare onderzoeksresultaten zal men vergeefs zoeken: twijfel kent de auteur niet. De literatuuropgave vormt een allegaartje van al of niet relevante wetenschappelijke werken, brochures en kranteartikelen en suggereert een volledigheid, die bepaald niet wordt waargemaakt. Relevante artikelen uit het tijdschrift *Numaga* heeft de auteur niet voor opname noodzakelijk geacht.

Voor een algemener, in de stadsgeschiedenis van Nijmegen geïnteresseerd publiek is het boek evenmin geschikt. Daarvoor is trouwens het door W. J. Pantus in 1983 herziene en aangevulde boekje *Nijmegen vroeger en nu* van J. M. G. M. Brinkhoff beschikbaar, ook al is dat niet ideaal. Ook kan gewezen worden op het weliswaar op de stedenbouwkundige ontwikkeling georiënteerde boek *Stad aan de Waal. Nijmegen van Romeinen tot moderne stad* uit 1984, dat Pikkemaat gemakshalve maar heeft weggelaten uit de literatuuropgave. De wereld lijkt vervuld van zeeschuimers, rabauwen, baldadig geuzengebroed, krijgshaftige mensenrassen, schuimbekende driftkoppen en wat dies meer zij. De geforceerd losse hantering van de pen, goed voor een column, leidt, naarmate de lezer vordert, tot toenemende irritatie. Wie afleiding hoopt te vinden bij een aardige keur uit het vele en fraaie beeldmateriaal dat voor de geschiedenis van Nijmegen beschikbaar is, komt bedrogen uit. De opgenomen illustraties ontberen instructieve bijschriften, laat staan een duidelijke relatie tot de tekst.